

18. Spellen en lezen

A Cohen en V J J P van Heuven

Het woord 'spelling' roept in de eerste plaats associaties op met het netelige probleem van het schrijfonderricht op de lagere school. Spellingsfouten worden niet in dank afgenomen en kunnen bijvoorbeeld schadelijk zijn voor schrijvers van sollicitatiebrieven. Daar komt nog bij dat wij er in het Nederlandse taalgebied een allegaartje van gemaakt hebben door in de loop der jaren ijverig van overheidswege aan spellingsvoorschriften te knutselen. Het gevolg is, dat er vaak onzekerheid bestaat over de juiste spelwijze en er voor dit doel een speciaal boekje, het zgn. Groene boekje, is vervaardigd dat uitsluitend moet geven over wat de 'voorkeuisspelling' wordt genoemd.

VERWAARLOOSD ASPECT LEZEN

Nog niet zo lang geleden is de spellingstijd weer hoog opgeleefd. In het begin van de zeventiger jaren is onder auspiciën van de Stichting voor Psychonomie een commissie bezig geweest met een aspect van het spellingsprobleem dat meestal niet serieus in beschouwingen wordt betrokken: dat van de invloed die mogelijke spellingwijzigingen zouden kunnen hebben op het lezen. Daarbij werd de vraag centraal gesteld hoe de huidige spelling de lezer ten dienste staat bij het snel en gemakkelijk opnemen van informatie in een tekst. Om deze zaak aan te kunnen pakken leek het dienstig nader in te gaan op de bredere problematiek van het lezen als een vorm van taalgedrag, toegepast op een bestaand spellingsysteem.

SPELLINGSYSTEMEN

Ieder spellingsysteem maakt gebruik van een alfabetische notering. Nadere bezinning op dit principe laat zien dat de alfabetische traditie die wij als vanzelfsprekend aanvaarden, in feite een moeizaam verworven culturele uitvinding is en niet een primair gegeven dat lange tijd in de geschiedenis der mensheid op ontdekking heeft liggen wachten. Het is immers ook nu nog zo dat dit

alfabetisch principe niet overal wordt toegepast. Naast het alfabet als schriftelijke noteringsvorm van taal, bestaan er nog steeds lettergreepschriften, zoals het Japans, en woordschriften zoals het Chinees.

Het lumineuze idee dat ten grondslag ligt aan de uitvinding en ontwikkeling van het alfabet berust op een ingreep die een hoog niveau van abstractie vereist. Allereerst gaat men er vanuit dat het mogelijk is een taalmededeling op te breken in afzonderlijke woorden. Dat lijkt op zichzelf al even vanzelfsprekend als de spelling in zijn geheel, maar in werkelijkheid is dit een conventie waartoe men, zelfs bij het hanteren van het alfabetische principe, relatief laat in de ontwikkeling van schriftvormen is overgegaan. Tot ver in de middeleeuwen was het gebruikelijk teksten te schrijven zonder woordspatiëring. En in gewone spraak, zoals blijkt uit registraties van het gesprokene zijn er vaak nauwelijks afgrenzingen tussen opeenvolgende woorden. (Dat wij wel afgrenzingen *horen* komt omdat we de taal kennen. Bij een taal die we niet beheersen, nieuw Grieks bijvoorbeeld, horen we geen spatiëring en de spreker lijkt te 'ratelen'.)

REDUNDANTIE

Van het leesproces is (inmiddels wel zoveel) bekend dat er bij het stillezen door ervaren lezers geen sprake is van letter-voor-letter-waarneming, of zelfs woord-voor-woord-herkenning. Dit verschijnsel kan gedeeltelijk verklaard worden uit het feit dat normaliter een goed leesbaar schrift, zoals een gedrukte tekst, méér informatie bevat dan men strikt genomen nodig heeft om de bedoeling te kunnen volgen. Het gaat hier zowel om redundantie in de tekens als om het feit dat er meer letters en woorden gedrukt staan dan het aantal dat we nodig hebben om de tekst te begrijpen (zie ook de bijdrage van W. A. Wagenaar: 'Het geval van het vergeten weerbericht').

Als men de onderste helft van een ons vertrouwd lettertype afdekt, is het nog steeds mogelijk een tekst te lezen.

In de loop van de geschiedenis kwamen er veel buitenlandse studenten

Figuur 1. Voorbeeld van redundantie in het schrift: de tekst blijkt goed leesbaar wanneer de onderste helft van alle letters is afgedekt.

Een ander voorbeeld van hoe geduldig papier wel is voor hen die kunnen lezen, moge blijken uit de volgende passage in handschrift. Wanneer men deze tekst op enige afstand bekijkt is hij goed leesbaar. Toch is er aan de normale weergave ernstig getornd (waarbij wel rekening is gehouden met de contouren van de oorspronkelijke letters).

Als je aan het lezen bent zie je meer een klein gedeelte van alle letters die aan je ogen voorbijtrekken.

Figuur 2a Handschriftpassage (onscherp) die iedelijk goed leesbaar is

Als je aan het lezen bent zie je meer een klein gedeelte van alle letters die aan je ogen voorbijtrekken.

Figuur 2b Dezelfde passage als in 2a maar nu scherp afgebeeld

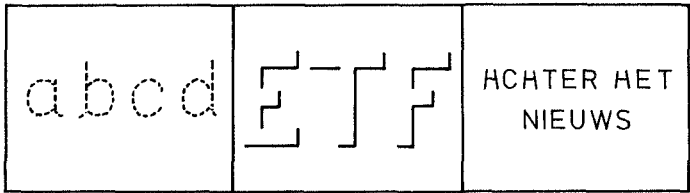
Het zal uit deze voorbeelden duidelijk zijn dat men dus niet perse alle letters van alle woorden volledig tot zijn beschikking moet hebben om een tekst te kunnen lezen. Dit teveel aan informatie noemt men *redundantie*.

In de praktijk maakt men hier op verschillende manieren gebruik van. Enerzijds helpt *redundantie* wanneer de omstandigheden waaronder gelezen wordt ongunstig zijn, bijv. bij weinig licht, anderzijds kent men al vele jaren kortschriftmethodes, (stenografie) die het mogelijk maken een gesproken tekst op de voet te volgen en schriftelijk vast te leggen. Wel is er in dit geval een veelbetekenend bijverschijnsel, namelijk dat het vaak grote moeite kost zo'n tekst weer terug te lezen. Meestal is alleen degene die de tekst in eerste instantie in kortschrift genoteerd heeft daartoe in staat en niet iemand anders die dezelfde conventies kent. Hier wreekt zich het weglaten van informatie boven de *redundantiegrens*.

VORMEN VAN REDUNDANTIE

Onze spelling kent een aantal soorten *redundantie* die op verschillende niveaus werkzaam zijn.

Bij letters kan men onderdelen weglaten zonder de herkenbaarheid ernstig aan te tasten. Zo laten sommigen in hun handschrift de punt op de i of de j weg en er bestaan lettertypen die bijvoorbeeld de t als † afdrucken. Enkele voorbeelden staan in figuur 3.

Figuur 3

- a Voorbeeld van letterredundantie. Van elke letter is een deel weggelaten zonder dat de herkenbaarheid aangetast wordt.
- b Nog een voorbeeld van letterredundantie. Van elke letter is door zijn schaduwprojectie maar een deel zichtbaar.
- c Voorbeeld van woordredundantie. De hoofdletters A en H worden met hetzelfde letterteken weergegeven zonder dat de leesbaarheid geschaad wordt.

Op woordniveau kunnen bijvoorbeeld de hoofdletters A en H identiek gemaakt worden zonder dat dit tot storende effecten hoeft te leiden.

Op zinsniveau kan de aanwezigheid van redundantie worden aangetoond met een techniek die gebruikt wordt om de leesbaarheid van een tekst te schatten. Men laat dan om de vijf woorden er een weg en vraagt een groep lezers de ontbrekende woorden in te vullen. Bij Ot en Sien blijkt het aantal correct ingevulde woorden 88% te zijn, bij de Kronkels van Carmiggelt 59%. Het percentage neemt af naarmate de tekst moeilijker wordt.

Voorts zit er in onze spelling een aantal redundanties rond de taalstructuur. Een in het oog vallende is wel het complex van regels dat aangeeft hoe de werkwoordsuitgangen gespeld moeten worden. Zo schrijven we naast *ik maak – hij maakt* in analogie *ik houd – hij houdt*. Dat we *ik houd* met een *d* schrijven, naast *ik hou* met een *w*, hoewel beide gewoonlijk identiek klinken als *ik hou*, komt omdat we ons daarbij rekenschap willen geven dat de stam van deze werkwoorden *houd* resp. *houw* is. Zo ook schrijven we *hoed*, waar de laatste klank een *t* is, vanwege het meervoud *hoeden*, waarin wel een *d* wordt gehoord. Dit betekent dat onze spelling verraderlijke hindernissen kent, waar bij het niet voldoende is op de klank van het woord af te gaan. Deze omstandigheid heeft in het verleden herhaaldelijk aanleiding gegeven tot voorstellen om de spelling aan te passen aan de uitspraak.

SPELLING ALS CODE

Misschien is het goed om op dit punt nog eens terug te gaan naar de wordingsgeschiedenis van het alfabet. In vroegere beschavingen kende men al schriftelijke, visuele noteringen die een bepaalde betekenis hadden. Vergelijk het ichtus-(vis)-teken van de vroege christenen. Een bekend voorbeeld van zo'n visueel tekensysteem wordt in onze cultuur gevormd door de verkeersborden (zie ook de bijdrage van J. B. J. Riemersma: 'De begrijpelijkheid van verkeersborden'). Het gaat om een soort schrift dat geen direct verband meer kent tussen beeld en klank. Een ander, meer op het alfabet gelijkend systeem, is dat van de wiskundige symbolen. Ook dit is een internationale code, zij het dat deze is afgeleid van bestaande schriftsystemen, voornamelijk het Latijn, Grieks en Arabisch (dit laatste voor wat betreft de cijfers).

In de ontwikkeling van het schrift probeert men de geschreven woordvormen zo eenduidig mogelijk te laten corresponderen met de bijbehorende klankvormen. In de ons bekende talen lopen deze correspondenties van taal tot taal nogal uiteen. Het Duits heeft over het algemeen, evenals het Nederlands, een vrij getrouwe weerspiegeling van de klankvormen in de spelling, terwijl dit in het Frans en het Engels veel minder duidelijk is. In zijn zuiverste vorm luidt deze correspondentieregel: ieder visueel symbool, dus iedere letter, correspondeert met een bepaalde klankwaarde, terwijl omgekeerd iedere klankwaarde steeds correspondeert met één bepaald letterteken. Dit principe is voor een taal als het Nederlands niet zonder meer te handhaven aangezien we bijv. maar 5 lettertekens hebben die een klinker aangeven, terwijl er 15 verschillende spraakklanken onderscheiden zouden moeten worden in de spelling. In de praktijk komt er van een zogenaamde één-op-één relatie tussen klank en letter dus niet zoveel terecht. Zo kan in het Engels de letter 'a' dienst doen voor heel verschillende klankvormen in woorden als *a, am, hate, callen* kent het Frans aan de klankwaarde /o/ geheel verschillende schrijfwijzen toe: *o, au, aux, haut, eau, eaux*. Toch mag men op grond van dit soort observaties niet stellen dat daarom Engels en Frans minder efficiënte schriftvormen zouden zijn van bijv. Nederlands of Duits. Ook het Nederlands kent dit soort problemen. Vergelijk bijv. maar eens de klankwaarden van de letter e in de woorden van de zin: 'Deze deur beïst men heus niet groen.'

IETS OVER HET LEESPROCES

Een overvloed van experimenten wijst uit dat mensen bij het vlot lezen van een tekst slechts een fractie van de letters scherp waarnemen (zie ook: 'Leesprocessen bij leeszwakke kinderen'). In 4 à 5 oogsprongen van ongeveer 8 letters springt

men de regel door. Omdat alleen de letter waar de blik op gericht is scherp gezien wordt, zal het grootste deel van de letters onscherp op het netvlies worden afgebeeld. Het maken van sprongen is dus niet een kwestie van gemakzucht, maar een voorwaarde voor tekstverwerking. Een in dat opzicht onthullende proef, waarbij letters van een tekst na elkaar in snelle opeenvolging in een vlakje werden geprojecteerd, toonde aan dat lezen onder die omstandigheden onmogelijk was.

Dat men elke letter goed gezien meent te hebben komt ten dele door de redundantie in de tekst. Hoe moeilijk het is dit gebruik van redundantie bewust uit te schakelen wordt treffend geïllustreerd door de problemen die optreden als mensen drukfouten moeten opsporen. Ervaren correctoren maken dan ook wel gebruik van de truc, de tekst van achteren naar voren te lezen (zij onttrekken zich dan aan de invloed van redundantie).

WAT EIGEN ONDERZOEK

In ons onderzoek wilden we nagaan hoe het lezen beïnvloed wordt door de spelling van werkwoordsuitgangen.

In theorie geeft iedere werkwoordsuitgang (of het ontbreken daarvan: geen uitgang is ook een uitgang) informatie van een wat merkwaardig soort die in de taalkunde functionele of grammaticale betekenis genoemd wordt. Zo 'betekent' *-den* of *-ten* achter de stam 'verleden tijd' en tegelijkertijd 'meervoud'. Op grond van dergelijke aanwijzingen zou een lezer in staat moeten zijn gerichte verwachtingen te koesteren over het verdere verloop van de zin en de samenhang van bepaalde zinsdelen. Om een simpel voorbeeld te geven, in een zinnetje als 'maakten ze het goed' kan de lezer uit de *-ten* uitgang afleiden dat ze slaat op meerdere personen; terwijl de vorm *maakte* in overigens dezelfde zin zou betekenen dat ze één persoon is.

We wilden nu nagaan welke aanwijzingen in theorie gegeven kunnen worden door diverse werkwoordsuitgangen, om vervolgens te bepalen in hoeverre lezers zich in hun leesgedrag daadwerkelijk laten leiden door bepaalde werkwoordsuitgangen.

METHODE

Er is een serie 'uitgekookte' zinnen opgesteld waarin een lezer alleen tot een keuze uit twee mogelijke interpretaties kon komen op grond van een mogelijk verschil in een geschreven werkwoordsuitgang. Hier is een voorbeeld:

- a. Wanneer de lampen zwaai $\left\{ \begin{matrix} \text{en} \\ \text{den} \end{matrix} \right\}$ tr $\left\{ \begin{matrix} \text{e} \\ \text{o} \end{matrix} \right\}$ kken de treinen op.
- b. Wanneer de lampen brand $\left\{ \begin{matrix} \text{en} \\ \text{den} \end{matrix} \right\}$ tr $\left\{ \begin{matrix} \text{e} \\ \text{o} \end{matrix} \right\}$ kken de treinen op.
- c. Wanneer de lampen schudden tr $\left\{ \begin{matrix} \text{e} \\ \text{o} \end{matrix} \right\}$ kken de treinen op.

Deze zinnen werden zo gemaakt omdat we werkwoorden met verschillende uitgangen aan proefpersonen wilden aanbieden in een verder gelijke context. Hadden we dit niet gedaan, dan zou onderlinge vergelijking van de verschillende uitgangen onzuiver zijn geworden.

Het ging hier om drie soorten uitgangsverschillen:

1. een verschil tussen tegenwoordige en verleden tijd dat te zien én te horen is (*zwaaien–zwaaiden*);
 2. een verschil dat alleen te zien is maar niet te horen (*branden–brandden*);
 3. geen enkel verschil tussen de tijden te zien of te horen (*schudden–schudden*).
- Iedere zin kwam in vier gedaanten voor, namelijk de twee mogelijke uitgangen van het eerste werkwoord van de zin (-en of -den) gecombineerd met de twee mogelijke vormen van het tweede werkwoord ('trekken' of 'trokken'). Twee van deze vier mogelijkheden zijn grammaticaal ontoelaatbaar; we krijgen dan zinnen als:

'Wanneer de lampen zwaaien trokken de treinen op', en
'Wanneer de lampen zwaaiden trekken de treinen op',

naast grammaticaal correcte zinnen als:

'Wanneer de lampen zwaaien trekken de treinen op', en
'Wanneer de lampen zwaaiden trokken de treinen op.'

In het geval waarin er geen enkel verschil te zien of te horen is tussen de tijden van het eerste werkwoord ('schudden') zijn er natuurlijk maar twee mogelijkheden, die allebei grammaticaal correct zijn.

Behalve werkwoorden waarvan de verleden tijd met *-den* gevormd wordt waren er evenveel zinnen met werkwoorden die in de verleden tijd *-ten* krijgen. Hierdoor zou het mogelijk worden na te gaan of er sprake is van verschil in markering van verleden tijd tussen *-den* en *-ten*. In de proef werd de eerste helft (de bijzin) van een combinatie gedurende korte tijd in beeld gebracht, waardoor de lezer gelegenheid kreeg een verwachting te vormen over de tijd van het werkwoord in de tweede helft van de zin, die vervolgens op de plaats van de eerste

helft werd getoond.

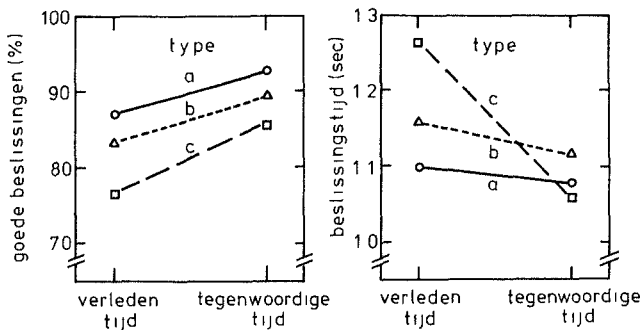
De lezers hadden de opdracht zo vlug en zo goed mogelijk te beslissen of de tweede helft van de vertoonde zin wel of niet een goede voortzetting was van de eerste.

We veronderstelden bij deze opzet dat een beslissing beter en sneller genomen zou worden naarmate de aanwijzing in de werkwoordsuitgang in de eerste helft opvallender was. Bovendien hadden we uit eerdere proeven de indruk gekregen dat een zichtbaar en hoorbaar verschil *a.* tussen de tijden een doeltreffender aanwijzing gaf dan alleen een zichtbaar verschil *b.*, terwijl de afwezigheid van verschil *c.* de mogelijkheid biedt na te gaan welke tijdsverwachting de lezer zou hebben wanneer de voorafgaande structuur geen tijdsindicatie bevat.

RESULTATEN

De uitkomsten aan de hand van antwoorden van 39 lezers, die elk 40 verschillende combinaties beoordeelden, zijn te zien in figuur 4. De linkerhelft van de figuur geeft het percentage goede beslissingen genomen door de 39 lezers voor de zinstypen *a.*, *b.* en *c.* bij voortzettingen in de tegenwoordige tijd.

Er zijn twee soorten goede beslissingen: ja zeggen wanneer de voortzetting correct is, nee zeggen wanneer de voortzetting fout is. Omdat type *c.* werkwoorden bij voortzettingen in de tegenwoordige en de verleden tijd passen vonden we dat de lezer een fout maakte als hij oordeelde dat de voortzetting niet kon.

Figuur 4.

- Percentage correct genomen beslissingen bij drie soorten verschil tussen tegenwoordige en verleden tijd: zichtbaar en hoorbaar *a.*, alleen zichtbaar *b.* en geen verschil *c.*, in een leestaak waarbij de toelaatbaarheid van zinnen beoordeeld werd door 39 lezers.
- De beslissingstijden in seconden, waarbij alleen de tijden van juiste beslissingen zijn meegerekend.

In deze figuren wordt geen onderscheid gemaakt tussen werkwoorden eindigend op *-ten* en *-den*. De reden hiervoor is dat de lezers zich in hun beslissingsgedrag aan dit verschil niets gelegen lieten liggen.

Uit de resultaten lezen we af dat het percentage goede beslissingen bij hoorbare én zichtbare uitgangen *a*. hoger ligt dan bij alleen zichtbare *b*. en dat het minste aantal goede beslissingen genomen is wanneer er geen aanwijzing voor het verschil in tijden was *c*. Voorts valt op dat de lezers even goed reageerden als een zin verder ging in de tegenwoordige tijd dan bij voortzettingen in de verleden tijd.

De beslissingstijden laten een vergelijkbaar beeld zien, waarbij *a*. globaal sneller tot goede beslissingen leidt dan *b*.

Bij zinnen van het type *c*. was het verschil tussen verleden en tegenwoordige tijd veel meer uitgesproken dan bij de beide overige zinstypen.

INTERPRETATIE

Allereerst hebben we met deze proef geleerd dat de twee regelmatige spellingen *-ten* en *-den* even goed dienen om verleden tijd aan te duiden. Kennelijk werkt een uitgang goed als hij zowel in geschreven als gesproken vorm eenduidig kan worden herkend als hetzij *-en*, hetzij *-ten/-den*. Bij type *b*.-uitgangen, waar de herkenbaarheid van de tegenwoordige en verleden tijd markerende eenheden *-en* en *-den/-ten* niet mede gedragen wordt door een verschil in klankvorm, wordt een minder efficiënte aanwijzing gegeven.

Bij het ontbreken van een tijdsaanwijzing (type *c*.) is het niet zo dat de lezer op goed geluk één van de beide mogelijkheden kiest: de uitkomst van de leesproef doet vermoeden dat een lezer geneigd is in een vorm als *schudden* of *dutten* een tegenwoordige tijd te herkennen. Men kan zich afvragen of deze voorkeur voor tegenwoordige tijd algemeen is voor het leesgedrag van Nederlanders of dat de proefomstandigheden deze neiging in de hand gewerkt hebben. Hoewel een afdoend antwoord op dit moment niet te geven is, zou men kunnen nagaan of het mogelijk veelvuldiger voorkomen van een van beide tijden in Nederlandse teksten daarin teruggevonden kan worden. In ieder geval is het zo dat tegenwoordige en verleden tijden in het Nederlands voorkomen in een verhouding van ongeveer 2 : 1.

Het lijkt daarom niet onredelijk aan te nemen dat lezers bij het kiezen tussen twee mogelijke interpretaties in geval van onzekerheid voor de normaal meest voorkomende lezing kiezen: vandaar misschien ook de zeer snelle reacties op zinstype *c*. in de tegenwoordige tijd.

Wat zou er nu gebeuren in het geval van een spellingswijziging? Over het algemeen bestaat de neiging om de spelling weer fonetisch te maken. In ons voorbeeld zou dat geval *b*. treffen: de tegenwoordige en verleden tijd zouden

beide met één *d* worden gespeld, en daardoor zou een woord als ‘branden’ in categorie *c*. vallen. Het schrijven is nu wel makkelijker geworden, maar blijkens onze resultaten is het lezen ineens moeilijker: wat makkelijker is om te schrijven is niet noodzakelijkerwijs ook makkelijker om te lezen.

SLOTOPMERKINGEN

Wij geloven niet dat uit de gegevens die ons onderzoek tot nog toe heeft opgeleverd onmiddellijk aanbevelingen kunnen worden afgeleid ten aanzien van de spelling van het Nederlandse werkwoord. Daarvoor zijn experimenten nodig die dichter bij de praktijk van het lezen staan. Als voornaamste beperkingen op de algemene geldigheid van ons onderzoek kunnen worden genoemd:

1. Er is alleen gewerkt met universitaire studenten en leden van de wetenschappelijke staf, een groep die – leestechisch – een elite vormt binnen de Nederlandse bevolking. We kunnen nog geen uitspraak doen over de gedragingen van mensen die minder vlot lezen, of kinderen die zich nog in het leerstadium bevinden.
2. Er zijn geen coherente teksten ter lezing aangeboden; het ging slechts om verzamelingen losse zinnen. Het valt te voorzien dat een bredere context het optreden van bepaalde zinswendingen extra voor de hand liggend maakt, waardoor de lezer weer minder aangewezen is op informatie in werkwoordsuitgangen.
3. Het soort zinnen waarvan we ons bediend hebben is erg gekunsteld, en het materiaal werd bovendien in grote hoeveelheden in betrekkelijk korte tijd, zonder afwisseling met ‘gewone’ zinnen ter lezing aangeboden. Hierdoor zijn de lezers zich mogelijk anders gaan gedragen dan onder normale omstandigheden.
4. Tenslotte moet erop worden gewezen dat er gelezen is onder vrij uitzonderlijke omstandigheden, waarbij de teksten bij stukjes en beetjes via de nodige apparatuur zichtbaar werden gemaakt, zodat van directe vergelijkbaarheid met het lezen van een boek of krant maar in beperkte mate sprake kan zijn.

Het onderzoek moet veeleer gezien worden als een eerste poging iets te weten te komen over de wijze waarop de syntactische informatie die onze spelling inbouwt in woorduitgangen door lezers onder optimale omstandigheden gebruikt zou kunnen worden. Als er uit gekomen was dat zelfs onder zulke ideale omstandigheden geen effecten te bespeuren waren zou de gevolgtrekking mogen zijn dat de spelling van de werkwoordvormen leestechisch niet kritisch is, en dat er gerust wat aan gesleuteld mag worden.

Als echter aangetoond wordt dat de in ons onderzoek gevonden tendensen zich voortzetten in echte praktijksituaties dan kan men zich bij het nemen van beslissingen over spellingswijziging mede laten leiden door de overweging dat de spelling niet alleen het schrijfgemak moet dienen, maar ook het leesgemak.